

Катерина ШИМОНЯК

ОБРАЗ ДОМУ У ТВОРЧОСТІ І. ІРЛЯВСЬКОГО І Т. ШЕВЧЕНКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (31). Шимоняк К. Образ дому у творчості і. Ірлявського і Т. Шевченка; 12 стор.; кількість бібліографічних джерел – 23; мова – українська.

Анотація. У статті автор досліджує реалізацію образу дому у творчості І. Ірлявського і Т. Шевченка.

Ключові слова: лірика, образ, архетип, дім, гори, сад.

У психоісторичній свідомості українського народу важливу роль займає образ дому як спосіб подачі «архетипної гіпердуховності» національного коду [9, с. 277].

Уявлення про дім склалося упродовж багатьох століть під впливом територіальних, лінгвальних, релігійних, геополітичних, історичних чинників. Словник «Українська міфологія» тлумачить поняття дому, оселі на основі міфологічно-релігійного світогляду народу: «Хата – матеріальне і духовне осердя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків – охоронців від темних сил. Хата була малим відтворенням Космосу» [6, с. 557].

Дослідники неодноразово звертались до з'ясування природи походження образу дому у творчості Т. Шевченка (М. Шагінян, І. Мойсеїва, Ю. Дядишева, О. Боронь, З. Гудченко). Найбільш повний аналіз цього образу знаходимо у монографії О. Бороня, який при дослідженні часопросторових площин у творчості Т. Шевченка, надає особливого значення «локусу дому», що у текстах митця має філософський зміст і виступає «як модель мікросвіту – людської душі» [4, с. 71].

Ірлявський, як і інші представники пражкої школи, звертався до лірики Шевченка у пошуках досвіду та натхнення. Особливо на ранніх етапах творчості (збірки «Перші зорі», «На рідній ріллі») молодий «пражанин» наслідує образно-семантичний спектр поетичного міфосвіту Шевченка. У пізніших збірках («Голос Срібної Землі», «Моя весна») Ірлявський формується як поет з індивідуальною художньо-змістовою домінантою та специфікою образних втілень, тому помітна лише суголосність у онтологічно-екзистенційній візуалізації образу дому у творчості цих авторів.

Досвід літературознавчих досліджень при розгляді образу дому у творчій спадщині Шевченка дасть можливість глибшого ознайомлення з семантикою згаданого образу в ліриці Ірлявського. Метою дослідження буде з'ясування кордоцентричного, націєтворчого характеру концепту дому в ліричній спадщині поетів.

Центральне місце цього образу у творчості Шевченка та Ірлявського пояснюється його все-

осяжним архетипним значенням як космічного вмістилища українського національного часопростору. С. Андрусів наголошує, що «ідея Дому – одна з домінантних в українському Космосі – Дому як культури, що завше органічно вписується у природу... Дому як фізичного і духовного Житла, що захищає людину/родину від хаосу небуття» [2, с. 97].

Елементарним виміром образу дому є його конкретне втілення як локусу хати (у значенні будівлі) у творчості поетів. Суб'єкт у автобіографічній поемі І. Ірлявського «Вересень», перебуваючи у просторі спогадів, виокремлює рідну домівку як єдиний матеріальний об'єкт, схоплений між образами минулого:

*Лиш хату тямлю та коноплі
в життя свого глибині,
ще пам'ятаю, добре схоплю
мамуся, як були в млині* [10, с. 118].

Прикметно, що «людиновимірною» ознакою хати є матір ліричного героя, котра виступає уособленням генетичної пам'яті роду, автентичності, дитинства, вічнотриваючої любові.

Суб'єкт розглядає дім як осердя Всесвіту, відмежоване від довколишньої дійсності («рідна хата в самотині / була – навколо поле й шлях» [10, с. 118]), що надає йому магічних ознак запобіжної іносфери. «Простір сімейного будинку не лише містить образ світу, але і служить його духовним втіленням, сповненим численними сакральними смислами» [1, с. 192].

Дім як будівля є центральним об'єктом простору пам'яті у поемі «Вересень». Відновлення спогадів відбувається як систематичне взаємоперетворення реальності та фантазії, де хата виявляє себе місцем спокою. Скрупульозне відтворення елементів навколишнього світу та емоцій пов'язаних з ними («вітру шум і сколих трав», «До мене нахилились віття, сочисті падали плоди» [10, с. 118]), репрезентує дім як центральну емоцію тексту поеми, інтуїтивне ядро осягнення дійсності, де хата – вагома частина макрокосму ліричного героя.

Поет майже не зосереджується на побутових елементах хатнього інтер'єру. З опрацьованого світу художнього тексту І. Ірлявського (причому тільки у поемі «Вересень») виділяємо лише

колиску суб'єкта, яку «із хати батько заховав», що, очевидно, знаменує етап дорослішання ліричного героя. Ірлявський зацікавлений у змалюванні особливостей внутрішньої атмосфери дому, тієї, що не можна досягнути зором. За допомогою пейзажних замальовок («До мене нахилились віття», «і все під осінь кострубату пливли, як човники, хмарки» [10, с. 118]) автор досягає ефекту враження, що відображає тонкі грані світоосягнення суб'єкта.

Рідна хата викликає у І. Ірлявського лише позитивні емоції («Великодній спомин», «Будні», «Сміялася і пахла рівнина»), на відміну від Шевченка, для якого образ рідної домівки іноді має суперечливе значення і швидше за все є інтроєкцією, спричиною трагічними дитячими спогадами, які глибоко закарбувались у душі суб'єкта:

*За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились* [22; т. 2, с. 222].

Спогади з минулого справляють гнітюче враження, викликають дисгармонію, через що образ хати у вірші «Якби ви знали, паничі» втрачає своє первинне архетипне значення універсальної впорядкованості, захищеності від навколишнього світу і набуває смислового навантаження «анти-дому».

Варто зауважити, що поряд з негативною конотацією образу хати у віршах Шевченка знаходимо й відповідний образ, що набуває ідилічного звучання:

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть* [22; т. 2, с. 17]

Історико-етнографічний аналіз архітектурних образів творчості Тараса Шевченка у «графічному та словесному вигляді», здійснений З. Гудченко, засвідчує багатоступеневість у розкодуванні семантики образу батьківської хати, який «був одним з найдорожчих для поета, що видно з постійної наявності цього своєрідного талісмана, оберега душі» [7, с. 18].

Часопросторова віддаленість рідної домівки трансформована у мотив «дому-мрії», якого прагне ліричний герой Шевченка:

*Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посіжу я і похожу*

В своїй маленькій благодаті [22; т. 2, с. 354].

Ірреальний образ дому-мрії цілком відповідає традиційному людському уявленню про дім як трансцендентну площину абсолютного спокою. «Буття будинку, – на думку С. Мауріної, – дає можливість глибокої стійкості і зупинки, настільки ціннісно-значущих в системі життя людини» [15, с. 73]. Звідси слідує, що суб'єкт у вірші

Т. Шевченка «Л.» прагне віднайти гармонію в собі, шляхом повернення/відновлення значущого для нього, але втраченого дому. Втрата особистого простору накладає відбиток на світовідчуття суб'єкта, ілюзія ідеального дому у його психіці є надто примарною, вона втрачає свою стійкість під тиском життєвих обставин. Інтроєкція дому у цьому випадку виявляє себе як деструктивний процес, внаслідок болю, пережитого у дитинстві, суб'єкт відчуває страх повторної втрати дому, а разом і стану внутрішньої гармонії:

*Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний* [22; т. 2, с. 354].

Хата у Шевченка асоціюється також з відчуттям самотності. У вірші «Ми восени такі похожі» щастя суб'єкта полягає не лише у наявності житла, а й присутності у будинку інших людей:

*Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти* [22; т. 2, с. 206-207].

Біль самотності, котрий переживає ліричний герой цього вірша, резонує і без того потужну «ідею бездомів'я» у творчості поета:

*Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханням
Помарнілая пустиня,
Кинута богом* [22; т. 2, с. 207].

С. Климова твердить, що існування «поза домом» означає безкінечний поєдинок з навколишнім світом, «дім виступає в ролі того часопросторового континуума, котрий як у дзеркалі відображає зовнішній світ або протистоїть йому своїм – домашнім порядком. У цьому сенсі дім може надавати адекватного або відмінного змісту навколишній дійсності» [12].

Схожі погляди щодо теми дому та бездомів'я висловлює С. Кочерга. Дослідниця вважає, що згідно з філософською програмою, висунутою ще у минулому столітті, віднайдення істини неможливе без пошуку шляху. У світлі такої філософської ініціативи «інтенції шукань поступово все більше віддаляли людину від Дому, стираючи його як цінність або перетворюючи на недосяжний ідеал» [14, с. 116]. Очевидно, у випадку з українською літературою, слід додати, що цей «недосяжний ідеал» втраченого дому переростає у масштабну ідею дому як всієї Батьківщини. Отже, окрім конкретного образу особистого дому (у значенні будівлі) знаходимо у ліриці митців образ дому, що має набагато ширші часопросторові ознаки, ніж особистий будинок суб'єкта, приміром, у творчості І. Ірлявського – це найперше візія Срібної Землі.

Діахронічний огляд еволюції цього образу засвідчує, що на всіх етапах його становлення як квінтесенції духовного макрокосму закарпатців він символізує країну див, про яку одним із перших у нарисі «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» відгукнувся Василь

Пачовський: «Чи є краща земля, як Карпатська Україна? Оперезали її високі гори сині, обмаїли зелені ліси, закосичили винниці з золотими виноградниками, а річки сріберні опаяли блакитними стрічками. Така вона красна та Срібна Україна» [17, с. 123].

Підсвідоме тяжіння поетів-закарпатців до власних просторових координат визначає спільні доміанти їх творчості і створює квінтесенцію не лише образу Срібної Землі, а й макрокосму самих представників цього краю. Спільні тематично-образні доміанти та філософсько-естетичні основи творчості у силовому полі поезії Закарпаття кореспондують утворення міфологеми Срібної Землі, яка одночасно функціонує як образ дому та імператив національної ідентичності.

Фундаментальний характер у системі смислового поля «дім-Срібна Земля» має образ гір, який становить невід'ємну складову в означенні рідного простору. Гірський топос у віршах «Де гори», «Чи ці то рідні гори», що входять до рукописної збірки І. Ірлявського «Перші зорі» розпізнається через систему художніх образів, характерних для ментальності закарпатців. Моделювання дійсності за допомогою образу гір як прототипу рідного дому здійснюється через відтворення інтуїтивного знання. Природа Карпат метафоризована та одухотворена, ліричний герой розмовляє з нею («*Чи ці то рідні гори, / Скажіть ви, сосни, мені?*»), плаче за знівченою «землею святоданою»:

*Зачули гори ці страждання,
Терпіння-муки ці в тартарі,
Подихи гір, тяжкі зітхання* [11].

Серед подібних поезій привертає увагу вірш «Де гори». Світовідчуття ліричного героя твору подібне до бачення зображення гір у творчості ще одного представника праської школи – І. Колоса. Досліджуючи лірику І. Колоса у контексті поезії праської школи, М. Козак вказує, що «гірський топос є невід'ємним атрибутом майже кожного вірша поета, що свідчить про глибоку закоріненість ліричного героя у карпатські ґруні, рідні краєвиди» [13, с. 155].

У вірші І. Ірлявського «Де гори» гірський топос стосується трансцендентного виміру життя ліричного героя:

*Де гори високі Карпати,
Десь в небі граються з верхами,
Там за піснь прийшлося воювати,
За волю з блудними синами*» [11].

Гори як часопросторова структура виступають у вірші і місцем битви і прихистком для всіх своїх жителів. М. Петрова зазначає: «Дім – це місце, де починається і закінчується життя. Він є свідком народження і смерті <...> Будинок несе в собі пам'ять роду <...>, по краплі повертає нам нашу пам'ять, наше дитинство, наше минуле <...> Час над ним не владний» [18, с. 60].

Для І. Ірлявського уявлення про Батьківщину винесене з дитинства, викристалізоване зі спогадів про рідну домівку («*щоб із квіту зродилася зелень, / а із зелені – овоч і сок...*» [10, с. 154]). Нова Україна для поета – це, найперше, відновлення світопорядку через повернення своїй землі едемського статусу, близького до біблійного: «земля, що недавно була опустілою, зробилась немов сад едемський, і міста, що були в руїнах, збезлюднілі та порозвалювані, знову стали зеленими твердинями» [19, с. 1032]. Біблеїст М. Коканьяк тлумачить образ саду у Святому Письмі як пам'ять раю: «Сад – це місце привілейоване, це божественна територія, зарезервована Богом, це знак його сили та відродження, репродукції землі» [23, с. 179].

Отже, топос втраченого дому як першоджерела гармонії у циклі «Брості» сфокусовує формотворчу структуру оновленої домівки, тепер уже набагато масштабнішої:

*України окраїна вбога
свіжим квітом нехай пророста* [10, с. 154].

Т. Біленко розглядає образи, винесені з дитинства, складниками цілісної концепції національної пам'яті, яка у кожному родовому циклі поколінь творить цілісний образ нової Батьківщини: «Із того, що переживалося в дитинстві, потім – у зрілому віці – постає нова реальність як трансформоване у суб'єктивному відтворенні минуле, як нове осягнення світу у власному баченні-розумінні-тлумаченні» [3, с. 30].

У той час, коли у ліриці І. Ірлявського образ дому більш абстрактний (Україна постає як образ універсального дому, тому автор навіть не послуговується відповідною лексикою: хата, дім, оселя), то Шевченко творить візію «національного дому» через конкретизований образ хати, за допомогою якого відтворює картину взаємин українського народу. Так, у вірші «Єретик» образ української нації трансформовано до локусу хати:

*Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єдинила* [22; т. 1, с. 287].

Як бачимо, хата є обов'язковим об'єднуючим елементом сім'ї, знищення домівки призводить до руйнації інших важливих складових макрокосму національного простору.

Образ хати як моделі українського національного часопростору відтворено також у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки»:

*У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить* [22; т. 1, с. 132].

Концепт дому тут динамічний, він є місцем, де «об'єднуються різні пласти нашого життя, різні способи сприйняття і пізнання себе та світу» [5]. Простір «національного дому» наповнений категоріями української дійсності (козацтво, могила,

тополя), що вказує на особливості Шевченкового осягнення світу.

Дім – універсальна категорія світопорядку Т. Шевченка та І. Ірлявського. Цей концепт утворений на основі реальних вражень від побаченого у далекому минулому та ірраціонального відтворення і споглядання позачасового та надпросторового спогаду, підкріпленого прогресуючим емотивним вибухом, що створює концентричну перспективу рідного/втраченого дому. Через це, очевидно, концепт дому наділений сакральними ознаками божественного акту творення, «мовби містичне пристановище, знак безпеки, який відтак вбирає всі образи світу та приручає їх» [20, с. 235].

Подібні долі Т. Шевченка та І. Ірлявського (поети рано осиротіли і покинули рідну домівку через ряд суспільно-політичних причин та у пошуках національного ідеалу) виявляють ряд спільних психобіографічних рис творчості, серед яких: схожість художнього зображення дому дитинства, пошук дому-мрії тощо. Проте Шевченків образ дому маркований відчуттям самотності, приреченості у вічних блуканнях.

Що ж стосується образу дому-України, то у творчості Ірлявського він має більш романтизований зміст, аніж виважене філософське бачення хати як символу української нації у Шевченка.

Література

1. Алехина С. Социокультурные образы дома в менталитете современной российской молодежи / Алехина С. Н., Каргаполова Е. В. // Научные ведомости БелГУ. Серия : Философия. Социология. Право. – 2010. – №14. – С. 186-195.
2. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. / Андрусів С. – Тернопіль : Джура, 2000. – 340 с.
3. Біленко Т. Екзистенційні засади герменевтики слова сакрального і профанного в ремінісценціях Юрія Клена / Тетяна Біленко // Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму. Збірник наукових праць. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. – С. 29-45.
4. Боронь О. Поетика простору в творчості Тараса Шевченка / Олександр Боронь. – К. : Агенство «Україна», 2005. – 152 с.
5. Быковская Т. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека / Быковская Т. В. // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4; Режим доступа : www.science-education.ru/110-9819.
6. Войтович В. Українська міфологія / Войтович Валерій. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
7. Дядищева-Росовецька Ю. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка: Монографія / Дядищева-Росовецька Ю. Б. – К. : Вид. поліграф. центр «Київський університет», 2001. – 133 с.
8. Гудченко З. Архітектурні образи у творчості Шевченка / Зоя Гудченко // Народна творчість та етнологія. – №5. – 2013. – С. 17-26.
9. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Ніла Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
10. Ірлявський І. Бросгі : Твори / Іван Ірлявський // Упорядкування, вступна стаття та примітки Д. М. Федаки. – Ужгород : ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2002. – 268 с.
11. Ірлявський І. Перші зорі [Рукопис].
12. Климова С. Социально-философские аспекты анализа архитипических функций дома / Климова С. В. // Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/texts/klimova/function.html>.
13. Козак М. Лірика І. Колоса в контексті поезії пражської школи / Марія Козак // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 152-159.
14. Кочерга С. Архетипні мотиви дому і бездомів'я в творчості Лесі Українки [Текст] / С. Кочерга // *Studia Methodologica*: альманах / укладач І. В. Папуша. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – Вип. 25: Антропология літератури: комунікація, мова, тілесність. – С. 115-120.
15. Маурина С. Мифологический образ дома Плюшкина в поэме Н. В. Гоголя «Мертвые души» / С. Ю. Маурина // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 29. – № 5(143). – 2009. – С. 73-75.
16. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / Мойсеїв Ігор // Сучасність. – 1993. – №7. – С. 151-163. – № 8. – С. 112-116.
17. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України / Василь Пачовський // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 123-130.
18. Петрова М. Образ дома в фольклоре и мифе / М. Петрова // Эстетика сегодня: состояние, перспективы. Материалы научной конференции 20-21 октября 1999 г. Тезисы докладов и выступлений. СПб. : Санкт-Петербургское философское общество. – 1999. – С. 59-61.
19. Святе письмо Старого та Нового Завіту. – Вид. «Місіонер», 2005.
20. Стефановська Л. Антонич. Антиномії / Лідія Стефановська. – К. : Критика, 2006. – 312 с.
21. Шагінян М. Тарас Шевченко / М. Шагінян. – К. : Дніпро, 1970. – 254 с.

22. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : Поезія 1834–1847. – 784 с.; Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 784 с.
23. Cocagnac M. Il simboli Biblici: percorsi spirituali / Maurice Cocagnac. – Bologna : Grafiche Dehoniane, 1998. – 922 s.

Катерина Шимоняк

ОБРАЗ ДОМА В ТВОРЧЕСТВЕ И. ИРЛЯВСКОГО И Т. ШЕВЧЕНКО

Аннотация. В статье автор исследует реализацию образа дома в творчестве И. Ирлявского и Т. Шевченко.

Ключевые слова: лирика, образ, архетип, дом, горы, сад.

Kateryna Shymonyak

HOME IMAGE IN THE WORKS OF IVAN IRLIAVSKYY END TARAS SHEVCHENKO

Summary. In this article the author investigates realization of home image in the works of Ivan Irlivsky end Taras Shevchenko.

Key words: lyrics, image, archetype, house, mountain, garden.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2014 р.

Шимоняк Катерина Богданівна – аспірантка кафедри української літератури Ужгородського національного університету.